

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ASKERLİKLE İLGİLİ BAZI TERİMLER ÜZERİNE (2)*

Ersin TERES**

ÖZET

Türk tarihine göz atıldığında savaşlarla ve kahramanlıklarla dolu olduğu görülecektir. Bu durum bilinen en eski Türk yazıtlarından başlayarak Türk tarihini ve kültürünü aydınlatan birçok esere de büyük ölçüde yansımıştır. Türklerin atlı ve göçebe bir toplum olmaları da bu savaşçı özellik kazanmalarında büyük ölçüde etkili olsa gerektir. Ata binme sanatında çok başarılı oldukları, savaş aletlerinin ustaca kullandıkları bugüne kadar hep uzun uzadıya incelenmiş konulardır.

Bu makalede Karahanlı Türkçesi eserlerinde askerlikle ilgili terimler üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Karahanlı Türkçesi metinleri, özellikle, Kutadgu Bilig, Divânü Lügat-it Türk ve 'Atabetü'l Hakayık, Satır Arası Kur'an Tercümesi üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma yapılmıştır. Bu şekilde metinlerde savaşla ilgili ortak olarak yer alan sözcükler tespit edilmiş ve sözcüklerin kullanıldıkları yerlerdeki anlamları, etimolojileri ele alınmıştır. Üzerinde durulacak sözcükler şunlardır: *basu, karguy, kuyag, yasıç, süñü, temürgen, tolum, tura, toy, çıgılvar, kış, yağıçı*.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, Divânü lügati-t Türk, Atabetü'l Hakayık, Askerî terimler

SOME MILITARY TERMS IN QARAQHANID TURKIC

ABSTRACT

When we glance at the Turkish history, we will see that it is full of wars and heroism. This situation reflected to a lot of Turkish texts such as Orhon inscriptions, Divânü Lügat-it Türk, and so on. In this point, Turks' nomad culture had been effective to gain combative characteristic them. Until now, Turks' combative characteristic was researched and the characteristics of Turks such as riding horse skillfully, using battle's tools skillfully was examined.

In this article, I will discuss the war technique and some terms about military service. In this point, I made a comparative study on Kutadgu Bilig, Divânü Lügat-it Türk, Atabetü'l Hakayık, Interlinear Qur'an Translation. Firstly, in these four texts, I determined some common words and pointed out places of words in texts and etimologies of these words. The words which I will discuss are: *basu, karguy, kuyag, yasıç, süñü, temürgen, tolum, toy, çıgılvar, kış, yağıçı*.

Key Words: Qaraqhanid Turkic, Kutadgu Bilig, Divânü lügati-t Türk, Atabetü'l Hakayık, military terms.

* Bu makalenin birincisi 25-27 Nisan 2007'de Erzurum Atatürk Üniversitesinde düzenlenen Türklük Bilgisi Sempozyumunda sunulmuştur.

** Araş. Gör, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: esogutlu@gmail.com

Basu	<i>DLT</i> “Demir tokmak”	
karguy	<i>DLT</i> “Dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kuleler.”	
Yasıç	<i>DLT</i> “Yassı ve uzun temren”	
Sünjü	<i>DLT</i> “Süngü”	<i>KB</i> “Mızrak, kargı”
temürgen	<i>DLT</i> “Ok temreni”	
tolum	<i>DLT</i> “Silâh”	<i>KB</i> “Silâh”
toy	<i>DLT</i> “Ordu kurağı”	<i>KB</i> “Ordu karargâhı”
çığılvar	<i>DLT</i> “Kısa bir ok türü”	
Kêş	<i>DLT</i> “Ok kılıf, sadak”	
yağıçı	<i>DLT</i> “Savaş gününde ya da bir yere giderken hakanın yanında bulunan kimseler”	<i>KB</i> “Muhafız alayı”

Türk tarihini gözden geçirdiğimizde savaşlarla ve kahramanlıklarla dolu bir panoroma ile karşı karşıya kalırız. Bu durum, Türklere ait olarak bilinen en eski yazılı belgeler olan Orhon Yazıtlarından başlayarak Türk tarihini ve kültürünü aydınlatan birçok esere de büyük ölçüde yansımıştır. Genelde atlı ve göçebe bir toplum olarak yaşayan Türk halklarının ata binme sanatında çok başarılı oldukları, atı ustaca kullandıkları, savaş aletlerini kullanma konusunda maharetleri kaynaklarda yer alan diğer konulardır. Bu konularda kültürel ve tarihi bağlamda pek çok çalışma yapılmasına rağmen savaş kültürünün dile yansımaları üzerine pek fazla çalışma yapılmamıştır. İşte bu makale, bu eksikliği gidermek için yapılan çalışmalardan yalnızca bir tanesi olacaktır. Bu konuda yapılması gereken daha birçok çalışmaya ihtiyaç vardır.

Daha önce Kültür Üniversitesinde sunduğum bir bildiriye “Orhon Yazıtlarında (Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk) Savaşla İlgili Terimler” üzerinde durmuştum. Yine nehir makale olarak hazırladığım bu makaleler dizisinin ilkinde *kaçut*, *başak*, *bögde*, *yeten*, *yèzek*, *yortug* sözcüklerini ele aldım ve bunu Atatürk Üniversitesinde düzenlenen Türklük Bilgisi Sempozyumunda sundum. O makalenin devamı olan bu makalede ise *basu*, *karguy*, *kuyag*, *yasıç*, *sünjü*, *temürgen*, *tolum*, *toy*, *çığılvar*, *kêş*, *yağıçı* sözcükleri üzerinde duracağız. Bu bağlamda Hakaniye Türkçesinin dört metni üzerinde karşılaştırmalı çalışma yaptık. Ele aldığımız sözcüklerin etimolojileri üzerinde tartıştık. Sözcüklerin anlam bağlamları üzerinde durduk.¹

1. *basu* “Demir tokmak”

Karahanlı Türkçesi metinlerinden yalnızca *Dîvânü lügâti-t Türk*'te geçen *basu* sözcüğü için “demir tokmak” karşılığı verilmiştir.

Clauson'da sözcüğün *Dîvânü lügâti-t Türk*'te bir kez kullanıldığı belirtildikten sonra sözcüğün *bas-* “basmak, ezmek” eyleminden türetilen *basıg* sözcüğünün ikincil bir biçimi olduğundan ve az kullanılan *-u*: ekinin tercih edilerek türetilmişinden söz edilmiştir. Clauson bu sözcük için *a sledge-hammer* “balyoz” karşılığını vermiştir. (1972: 372a). DTS'de ise *basu* maddesi altında sözcük için *pest* “havan eli” karşılığı verilmiştir. (Nadaleyaev, vd. 1969: 86) DanKelly'de *bas-* “basmak, ezmek; gece hücum etmek” eylemi altında yer alan sözcük için *iron rod* “demir çubuk” anlamı verilmiştir. (Dankoff 1985: 544).

Sözcüğe diğer tarihi metinlerde ve günümüz Türk dillerinde rastlanmamıştır.

2. *karguy* (*kargu*) “Dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kuleler.”

¹. *Dîvânü lügâti-t Türk*, Kutadgu Bilig, Satır Arası Kur'an Tercümesinden alınan metinler yeni okuyuşlara göre verilmiştir.

Orhon yazıtlarında ve Eski Uygurcada da görülen *kargu* (*kargu*) sözcüğü bu metinlerde “dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kule, gözetleme kulesi” anlamında kullanılmıştır.

𐰀𐰪 : 𐰀𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪𐰪

𐰀𐰪𐰪 : 𐰀𐰪𐰪

k(ä)l < ür > ti: ol(u)r(u)ñ tiy(i)n: t(e)m(i)ş: y(ä)lmä: k(a)rgu : (ä)dgüti: urg(i)l b(a)s(i)tma: t(e)m(i)ş “getirdiler: ‘Oturun!’ diye demiş. Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!, demiş” (Tekin 1994: 15)

Sözcük Dîvânü lügati-t Türk’te “Dağ doruklarına ya da yüksek yerlere inşa edilen yüksekçe yapılar olup düşmanın gelmesini haber vererek halkın hazırlanmasını sağlamak ve eşyalarını almaları için üzerlerinde ateş yakılan kule, minare şeklinde gözetleme kulesi (*manara*).” biçiminde açıklanmıştır.

Clauson’da sözcük için *a watch-tower with a beacon on the top to give raid warnings* “saldırı uyarısı için tepelere inşa edilen gözetleme kulesi” karşılığı verilmiş, Kaşgari’de *karğu.y* biçiminde bir versiyonun daha bulunduğu belirtilmiştir. Clauson’a göre sözcüğün değişimi *karğuy > karğu.y > karğu* şeklinde olmalıdır. (Clauson 1972: 653a) DTS’de *kargu* maddesi altında *signal’naya storojevaya başnya* “işaret kulesi” karşılığı verilmiştir. (Nadaleyev, vd. 1969: 426) DanKelly’de ise sözcüğe karşılık olarak *fire tower* “yangın kulesi” verilmiştir. (Dankoff 1985: 130)

Sözcük Dîvânü lügati-t Türk hariç diğer Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmemektedir.

3. *yasiç* “Yassı ve uzun temren”

Eski Türkçe metinlerinden Irk Bitig’de ve Küli Çor (İhe-Hüşotu) yazıtında da geçen sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden Dîvânü lügati-t Türk’te bulunmaktadır. Sözcük Dîvânü lügati-t Türk’te “yassı ve uzun temren” şeklinde tanımlanmıştır.

Karahanlı metinlerinden başka Orta Kıpçak dönemi metinlerinden Kitâbü’l-İdrâk Li-Lisâni’l-Etrâk ve Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye’de bu sözcük “bir tür ok demiri” anlamıyla görülmektedir. (Toparlı vd. 2003: 313)

DanKelly’de *yasiç* sözcüğü *ya* maddesine gönderilmiş, *ya* maddesi altında “yassı temren” karşılığı verilmiştir. (Dankoff 1985: 217) DTS’de sözcüğün “yassı ok temreni” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. (Nadaleyev, vd.1969: 245) Clauson’da *yasi* adından türediği ifade edilen sözcük için ‘a broad arrow-head “yassı ve uzun ok temreni” karşılığı verilmiştir. (Clauson 1972: 974a)

4. *süñü* “Süngü, mızrak, kargı”³

Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastladığımız askerlik terimlerinden bir diğeri de *süñü: (süñü:g)*’dür. “Mızrak, kargı” gibi anlamlar taşıyan sözcük Dîvânü lügati-t Türk’te ve Kutadgu Bilig’de görülmektedir.

Türkçe kaynaklar kronolojik olarak incelendiği zaman 7.-8. yüzyıllardaki Orhon yazıtları ile 8.-10. yüzyıllardaki eski Uygur metinlerinden başlayarak bugüne kadar gelen metinlerde “süngü” sözcüğüne rastlıyoruz. Sözcük Orhon yazıtlarından Bilge Kağan yazıtında şu şekilde geçmektedir. *y(e)ti of(t)uz y(a)ş] (i)ma Kırk(i)z t(a)pa sül(e)d(i)m. Süñ(ü)ğ b(a)t(i)mi k(a)riğ sök(ü)pen, Kögm(e)n yış(i)ğ toğa yo[rıp] Kırk(i)z bod(un)uğ uda b(a)sd(i)m. “Yirmi yedi yaşında Kırgızlara doğru sefer ettim. Mızrak batımı karı sökerek, Kögmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda bastım”* (Tekin 1988: 46-47)

Yine Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü’l Edep’te sözcüğe rastlıyoruz. *süñü temürünü süngüde ornattı / korçutdı anı/budadı h^urma yığacı-nı* (Yüce 1993: s. 43), Yine Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinden Gülistan Tercümesinde de sözcük görülmektedir: *kilür yaşı süñi uçım körege* (Karamanlıoğlu 1978: 242/121b, 7)

³. Kökeni konusunda çeşitli görüşlerin olduğu *süñü* sözcüğünün değişik okunuşlarına rastlanmaktadır. Räsänen’de sözcüğün *süñüg, süñü, süñi* biçimleri de verilmiştir. Sözcüğün kökeni için sırasıyla Clauson’a (1972: 834b) ve Dankoff’a (1985: 171) bakılabilir.

Clauson'da köken olarak **sünj-* eylemine bağlanan sözcük için *a lance, spear* “mızrak, kargı” karşılığı verilmiş ve *sünjü:g* adıyla akraba olduğu söylenmiştir. (1972: 834b) Räsänen'de *sünjüg, sünjü, sünji* biçimleri yer alan sözcüğe *lanze* “mızrak” anlamı verilmiştir. (1969: 437a) DTS'de sözcük *kop'e* “mızrak” karşılığı ile yer alır. (Nadaleyev, vd.1969: 517) DanKelly'de *sünj-* “kamlar arasına gizlenmek, güç kullanarak sokmak” eylemleri altında yer almıştır. Eserde sözcük için *lanze, spear* “mızrak, kargı” karşılığı verilmiştir. (Dankoff 1985: 171) Marcel Erdal OTWF'de sözcüğü **sünj-* eylemine bağlamış, “*spear, lance: mızrak, kargı*” karşılığını vermiştir. (1991: 205) TES'te “tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh” şeklinde tanımlanan sözcüğün eski dönemlerden beri kullanıldığı ifade edilmiştir. Bir de sözcüğün Türkçeden Arapça ve Sırpça'ya geçtiği belirtilmiştir. (Eren 1999: 88). Derleme Sözlüğünde yer alan *süngü I* sözcüğü *sünge* adına gönderilmiş ve “ucunda ıslak bez bulunan, fırındaki kızgın külleri süpürmeye yarayan sırk” anlamında kullanıldığı açıklanmıştır. Egorov sözcüğün *sanç-* eyleminden gelmiş olabileceğini söylemektedir, bu açıklama genel olarak kabul görmeyen bir görüştür. (Egarov 1964: 182)

TS'de sözcük için 4 anlam verilmiştir:

1. Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh.
  2. Mezar başına nişan olarak dikilen sırk.
  3. Isıtma kazanında kömürün karıştırılmasını sağlayan demir çubuk.
  4. Kavlakları düşürmek için kullanılan sivri uçlu, uzun çelik çubuk. (TS 1998: II 2051)
- Dîvânü lügati-t Türk'te birkaç kez geçen sözcüğün geçtiği yerler şöyledir:
sünjü başakladı “Kargı temrelendi (*sinan*).” (Atalay 1992, II 264)
ol sünjü başakladı “O mızrağa demir uç (*sinan*) aktı.” (Atalay 1992, III 337)
kıkrıp atıç kemşelim
kalkan sünjün çomşalım
kaynap yana yumşalım
katgı yağı yawalsun

Düşmanı anlatarak diyor ki: “Onların üzerine bağırarak nara atarak saldıracağız, süngü ve kalkanla vuruşacağız; düşmanla karşılaşınca şiddetleneceğiz,- sonra barış isterlerse duracağız. Katı düşmanı yumuşatıncaya kadar savaşacağız.” (Atalay 1992, III 368)

eñ aşnu yıraktın tegişgü okun
yağusa sünjün teğgü birse boyun

“İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı; yaklaşınca ve yüz yüze gelince de süngü ile hücum etmelidir.” (Arat 1991, 2376)

Sözcük günümüz modern Türk Dillerinde de yaşamaktadır: Blk. *süngü*, Nog. *sünji*, TatK. *söngö*, Kar. *süngü*, Yak *ünü*, Yakutçada baştaki *s-*'nin düşmesi eski bir kuraldır, Çuv. *sana*.

5. *temürgen* “Ok temreni”

Dîvânü lügati-t Türk'te sözcük için “Ok temreni. Oğuzca” karşılığı verilmiştir. Clauson'da *temürge:n* maddesinde *temür* adından türetildiği belirtilen sözcük için *arrow-head* “ok ucu” karşılığı verilmiştir. (1972: 509b) TES'de “ok, kargı gibi şeylerin ucuna takılan sivri demir” şeklinde tanımlanmıştır. Burada sözcüğün *temür* adına eklenen *-gen* küçültme ekiyle oluştuğu da belirtilmiştir. Ligeti'nin Macaristan'da yer ve kişi adı olarak kullanılan Kumanlardan kalma *temörkény* biçimini öne sürerek DLT'deki sözcüğün *temürken* biçiminde okunması gerektiğini ve sözcüğün 14. yüzyılda Moğolca'ya *demren* biçiminde geçtiğini söylediği, Clauson'un açıklamaları ve sözcüğün çağdaş Türk şivelerindeki durumları aktarılır. (Eren 1999: 401) Sözcük için DTS'de *nakoneçnik* “uç” karşılığı verilmiştir. (Nadaleyev, vd.1969: 551) DanKelly'de ise *tämür* maddesi altında verilen sözcük için *arrowhead* “temren, ok ucu” karşılığı verilmiştir. (Dankoff 1985: 185)

Sözcük DS'de yer almış ve *dermek II* maddesine gönderme yapılarak “kalın ağaç, çatıda kullanılan en kuvvetli ve kalın ana ağaç” şeklinde tanımlanmıştır. TS'de ise sözcüğün “ok, kargı gibi nesnelerin ucundaki sivri demir” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. SDD'de *demren* olarak yer alan sözcük “tavan çatısında bulunan en kuvvetli kiriş” anlamında verilmiştir.

6. *tolum (tulum)* “Silah”

Dîvânü lügati-t Türk'te “Silah (*silah*).” karşılığıyla yer alan sözcük pek çok kez geçmiştir.

er tulumlandı “adam savaş silahlarını giyindi (*labisa ... awzar al-harb wa-s-silah*).” (Atalay 1992, II 30)

tulumlug er “Silahlı kişi (*mudajja*).” (Atalay 1992, II 30)

er tulum mandı “Adam silah kuşandı (*labisa*).” (Atalay 1992, II 30)

ol yağıka tulum anuttı “O, düşmana karşı silah hazırladı (*a'adda*).” Hazırlanan diğer şeyler için de aynısı söylenir. (Atalay 1992, I 215)

tulum anutsa kulun bulur; tulum anutsa bulun bolur “(Düşmanı için) silah hazırlayan tay da bulur; silahı unutan tutsak olur.” [Bu söz] hazırlık yapmanın önemini vurgulamak için söylenmiştir. (BA I, 215)

Sözcük için DanKelly’de *weapon* “silah” karşılığı verilmiştir. (Dankoff 1985: 199) DTS’de *TOLUM* maddesinde sözcüğün *orujie, snaryajenie* “silah, teçhizat” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. (Nadaleyaev, vd.1969: 573) Clauson’da sözcük için *weapons, military equipment* “silah, askeri donanım” anlamı verilmiş, sözcüğün sadece Karahanlı Türkçesinde kullanıldığına da değinilmiştir. Ayrıca sözcüğün Orta Türkçede kullanılan *tuluş* sözcüğünün ikincil biçimi olan “deri, kap, deri tulumlar şişirilerek yapılan sal” anlamındaki bu sözcükten farklı bir sözcük olması gerektiği vurgulanmıştır. Clauson bu iki sözcüğün *tol-* eylemiyle anlam bakımından ilişkili görümler de günümüz Türk dillerindeki *tulum* biçiminin bu olasılığı düşük kıldığını, bu sözcüklerin *tul-* eylemiyle bağlantıları olmadığını belirtmiştir. (1972: 500a) Räsänän’de sözcük için *Waffe, Werkzeug* “silâh, savaş teçhizatı” karşılığı verilmiştir. (1969: 487a) Marcel Erdal ise OTWF’de *tulum* biçiminde okuduğu sözcük için “weapon” karşılığını vermiş, sözcüğün DLT ve Kutadgu Bilig’de geçtiği yerleri göstermiştir. Erdal, Clauson’un sözcüğü *tolum* “deri tulumba” sözcüğüyle karıştırdığını (15. yy’dan önce bu sözcük yok) ifade ettikten sonra muhtemelen *tul-* “(topa) vurmak” < *tul-(X)m* eylemine dayandığını söylemiştir. (1991: 293)

Sözcüğe DLT’den başka Kutadgu Bilig’de (18) de birçok kez rastlıyoruz. (Arat 1991; 474, 1381, 1537, 2277, 2317, 2339, 2355 (2), 2561, 2563, 4623, 4830, 4838, 5291, 5485, 5594, 6205, 6291.)

bu ay toldı itti kör at ton tolum

ayur köndüreyün tapuğka yolum

“Bak bu Ay Toldı atını, giyimini kuşamını silahını düzenledi, yoluna hizmet edeyim diye bekler.” (Arat 1991, 474)

7. *toy* “Ordu karargâhı”

Eski Uygur metinlerinden beri görülen bu sözcük Dîvânü lügati-t Türk’te “askerî karargâh (*mu'askar*). Buradan gelerek :: *han toy* ‘Hakanın karargahı, hakanın ordu kurduğu yer’ denir. Oğuzlar bu sözcüğü bilmezler.” şeklinde bir açıklama verilmiştir.

Sözcüğe Kutadgu Bilig’de şu beyitlerde rastlanmaktadır:

tüşürse toyuğ keç körüp berk yirig

yırak ıdmasa tıdsa yığsa erig

“Karargâh kurarken, çok dikkat etmeli ve korunaklı bir yer seçmeli; askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlar da çok uyanık durmalıdır.”(Arat 1991, 2347)

yağıka yağusa yezekin alu

tüşürse toyuğ körse ot suv talu

“Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına sokulmalı; otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır.” (Arat 1991, 2349)

İbnü Mühenna Lügatinde de rastladığımız sözcük için DanKelly’de *military camp* “askeri kamp” şeklinde tanımlanmıştır. (Dankoff 1985: 196) DTS’de *TOJ I* maddesinde 2 anlam verilmiştir: 1. *Stavka, rezidentsiya* “karargâh, konak; 2. *Gorod* “şehir” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. (Nadaleyaev, vd.1969: 572) Clauson’da sözcüğün başlangıçta *a camp* “kamp” anlamı taşıdığı, sonradan *a community* “topluluk”, *large gathering* “büyük toplantı”, *feast* “şölen”, *wedding feast* “düğün ziyafeti” anlamlarını kazandığı belirtilmiştir. (1972: 566b) TS’de *toy II* maddesi altında “ziyafet, eğlence, düğün yemeği, yemekli eğlence” şeklinde tanımlanmıştır.

8. *çığılvar* “Kısa bir ok türü”

Dîvânü lügati-t Türk'te bu sözcük için *çığılvar*, *çığılvar okı* "Küçük ok" Bu kısa bir oktur, karşılığı verilmiştir. Şu beyitte de geçmektedir:

*utru turup yağdı anar kiş okı çığılvar
aydım asıg kılgu emes sen takı yalvar*

"Karşıma durup başına ok torbasından oklar yağdı; ona, yalvarman fayda etmez, dedim"

DanKelly'de sözcük *short arrow* "kısa ok" anlamıyla verilmiştir. (Dankoff 1985: 91) DTS'de ise sözcük için *korotkie strelı* "kısa ok" karşılığı verilmiştir. (Nadaleyaev, vd. 1969: 148) Clauson ise sözcüğün *-var* ekiyle türetilmesinden dolayısıyla İran kökenli olması gerektiğini iddia etmiştir. Clauson'un sözcük için verdiği karşılık ise *short arrow* "kısa ok"tur. (1972: 408a)

Dîvânü lügati-t Türk'te 2 yerde geçmektedir. (Atalay 1992, I 493-21; 494-3)

9. *kêş* "Ok kılıfı, sadak"

İlk defa Runik yazılı metinlerde rastladığımız sözcük bu metinlerde "okluk, sadak" anlamıyla kullanılmıştır.

Altunlig keşig belimtä bantım. Tännri elimkä bökmädım. Äsizim ä! Yıta! (Uyuk-Turan Yazıtı, 2. dize)

Sözcük Dîvânü lügati-t Türk'te şu şekilde tanımlanmıştır: "Sadak". Oğuzlar ve onların akrabası olan Kıpçaklar bu sözcüğü bilmezler. Sözcük *keş kurman* "ok ve yay konan kap", *keş kurugluk* "sadak, gedeleç" biçiminde ikileme olarak yer almaktadır.

DanKelly'de *keş* sözcüğü için *quiver* "sadak" karşılığı verilmiş, Kaşgârî'nin Dîvânü lügati-t Türk'te bu sözcük için belirttiği Oğuzlar ve onların akrabaları olan Kıpçaklar bu sözcüğü bilmezler" kaydına da değinilmiştir. (Dankoff 1985: 104) Clauson *kê:ş* maddesinde *a quiver* "ok kılıfı" karşılığını verdiği sözcük için Eski Kırgızca'da *-ê-* ile yazıldığını da belirtmiştir. (1972: 752b) DTS'de ise *KİŞ II* maddesi *KEŞ* sözcüğüne gönderilmiş, sözcük için *kolçan* "ok kılıfı" karşılığı verilmiştir. (Nadaleyaev, vd.1969: 310) Räsänän'de sözcüğün Orta Türkçede *Köcher* "okluk, sadak" karşılığında kullanıldığı belirtilmiştir. (1969: 258a)

Talat Tekin "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı eserinde sözcüğün Orta Türkçe metinlerinde uzun *i* ile *kiş* "okluk, sadak" biçiminde görüldüğünü belirtmiştir. (Tekin 1995: 106)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden yalnızca Dîvânü lügati-t Türk'te yer alan sözcük 9 yerde geçer: (Atalay 1992; I 393-8; I 444-19; I 457-3; I 494-3; I 504-2; II 275-19; II 333-10; III 126-18; III 281-5.)

ok kēšte çaldır çaldır etti "Ok sadakta çaldır çaldır etti (*taqalqala*)" (Atalay 1992, I 457)

ok kēš içre çıgıl tıgıl kıldı "Ok sadakta çığıl çığıl ses çıkardı." (Atalay 1992, I 393)

ol okın kēšte çalrattı "O sadakta oku seslendirdi (*sawwata*)."
Herhangi bir şeye ses verdirilirse (*taqalqala bihi*) yine böyle denir. (Atalay 1992, II 333)

ok kēšte çalradı "Ok sadakta takır takır etti (*taqalqala*)."
(Atalay 1992, III 126)

kēš kapçaklandı "Sandık bir kapakla örtüldü (*ifas*)."
(Atalay 1992, II 275)

utru turip yağdım anar kēş okı çığılvar

aydım asıg kılgu emes sen takı yalvar

Düşmanı anlatarak diyor ki: "O benim karşıma geçtiğinde ok torbasından bana ok yağdırdı, sonra da, 'yalvarma fayda vermez dedim.'" (Atalay 1992, I 494)

10. *yağıçı* "Savaşçı, muharip, düşmana karşı savaşan kişi"

Orhon yazıtlarından ve Eski Uygurca metinlerinden beri görülen sözcük *yağı* "düşman" adına *-çı* yapım ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur.

ᠶ᠋ᠠᠮᠠ ᠪᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠭᠢᠴᠢ ᠰᠢ ᠶ᠋ᠠᠮᠠ ᠪᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠷᠲᠢ ᠶ᠋ᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠭᠢᠴᠢ ᠰᠢ
ᠶ᠋ᠠᠮᠠ ᠪᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠭᠢᠴᠢ ᠰᠢ ᠶ᠋ᠠᠮᠠ ᠪᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠷᠲᠢ ᠶ᠋ᠠᠨ ᠶ᠋ᠠᠭᠢᠴᠢ ᠰᠢ

y(ä)mä b(ä)n ök (ä)rt(i)m y(a)ğıçı[si] y(ä)mä b(ä)n ök (ä)r[t](i)m ilt(er)iş k(a)g(a)nka türük b(ö)gü k(a)g(a)nka türük bilgä k[(a)g(a)nka] "de ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim. İleriş Kağan'a, Türk Böğü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a..." (Tekin 1994: 20-21)

Sözcüğe Karahanlı Türkçesi metinlerinde Divanü lügati't Türk ve Kutadgu Bilig'de rastlanmaktadır.

ürüñ kurgıl artuk yağıçı bolur,

yağıcı bolur ham yaraşçı bolur

Beyaz ve gri saçlı (savaşçılar) fazla savaşçı, saldırgan olurlar, onlar hem savaşçı, saldırgan hem de ehil olurlar' (Arat 1991, 2372)

negü tir eşitgil yağıcı kür er

bu saklık bile öz yağısın urar

"İhtiyat ile hareket edip, düşmanını yenen, cesur muharip ne der, dinle." (Arat 1991, 2019)

negü tir eşitgil yağıcı kür er

kümüş birse altun yağısın urar

"Düşmana karşı koyan cesur insan ne der, dinle; altın ve gümüş veren düşmanını mağlup eder." (Arat 1991, 5480)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden sonra sözcük "savaşçı" anlamıyla İbnü Mühenna Lügatinde de görülmektedir.

Clason sözcük için "*one who act against the enemy*: Düşmana karşı savaşan kişi" karşılığını vermiş, sözcüğün kökeninin *yağı* "düşman" sözcüğüne dayandığı belirtmiştir. (1972: 986b) DTS'de sözcük için *boinstvenniyi* "Savaşçı, muharip" karşılığı verilmiştir. (Nadaleyaev, vd.1969: 275) Marcel Erdal, OTWF'de *yağı* (< *yağı*+*çı*) köküne bağladığı sözcük için *profession of soldier* "profesyonel asker" karşılığı vermiştir. (Erdal 1991: 113)

Kısaltma ve Kaynaklar

AH: Atabetü'l-Hakayık

Blk: Balkarca

Çuv: Çuvaşça

DanKelly: Robert Dankoff [with James Kelly], *Compendium of the Turkic Dialect*

DLT: Kaşgarlı Mahmud, *Divânü lügati 't Türk*.

DS: Derleme Sözlüğü.

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar'

Kar: Karayca

KB: Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*.

KT: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi

Nog: Nogayca

OTWF: Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon

SDD: Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi.

TatK: Kazan Tatarcası

TES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

TS: Türkçe Sözlüğü.

Yak: Yakutça

KAYNAKÇA

ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Kutadu Bilig I, Metin*, Ankara: TDK Yay.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III, İndeks* (Hzr.:Kemal Eraslan, Osman F.Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE Yayınları.

ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: 2. Baskı.

ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi. Karahanlı Türkçesi (Rylands Nüshası). Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 854, XXXVIII+964s.

ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi. I-IV*, Ankara: TDK Yay.

CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*, Oxford.

DANKOFF, Robert. [with James Kelly] Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects* (Diwan Lugat at-Turk), edited and translated with introduction and indices.

CAMBRIDGE, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche).

Derleme Sözlüğü II (1993), 2. bs, Ankara: TDK Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 2/4 Fall 2007

- DOERFER, Gerhard (1967-1975) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden.
- NADALEYAEV, V. M., vd. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- EGAROV, V.G. (1964), *Étimologičeskij Slovar' čuvaškogo jazyka*, Çeboksarı.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Volume: I, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. baskı, Ankara.
- GABAİN, A. von (2000), *Alttürkische Grammatik*, 3. baskı, Wiesbaden: Harrassowitz. Tü.: A. von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDK yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1978), *Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ankara.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- SEVORTYAN Э. V.(1974-1989), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov I-IV*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, İnstitüt Yazıkaznaniya, İzdatel'stva 'Nauka'.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5, Ankara.
- TES: Hasan Eren (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Tarama Sözlüğü I* (1995), Ankara: TDK Yayınları.: 212/1.
- *II* (1996), Ankara: TDK Yayınları.: 212/2.
- TİETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E*, İstanbul-Wien: Simurg Yay.
- TOPARLI vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Türkçe Sözlük II* (1998), Ankara: TDK Yayınları.: 549.
- Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi III* (1947), İstanbul: TDK Yay.
- YÜCE, Nuri (1993), “*Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*,” Ankara, TDK Yayınları.